

**Сергій Микитчук
(Київ)**

**ЕТНОГРАФІЧНА
ДІЯЛЬНІСТЬ ХАРКІВСЬКОГО
ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНОГО
ТОВАРИСТВА:
ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ
АСПЕКТ**

На сучасному етапі розвитку української етнографічної науки існує потреба історіографічного узагальнення поступу вітчизняної етнографії в Наддніпрянській Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. У межах відкритості цієї проблеми спробуємо показати й розкрити етнографічну діяльність одного з провідних наукових осередків Наддніпрянської України кінця ХІХ – початку ХХ ст. – Харківського історико-філологічного товариства – крізь призму поглядів провідних учених.

Кінець ХІХ – початок ХХ ст. став важливим етапом становлення етнографічної науки в Україні. Якщо до 80-х років ХІХ ст. етнографічні дослідження велися в напрямі дослідження переважно усної народної творчості, деяких обрядів і частково одягу, то в 90-х рр. ХІХ ст. збирачів-аматорів потроху витісняють збирачі-систематики, які вже сприймають етнографію крізь призму наукових поглядів і дивляться на

етнографічні матеріали під кутом критичності. Це нове покоління етнографів, яке народжується в цей час, намагається зосередити головну увагу на дослідженні різних ділянок матеріальної культури, а також формах організації суспільного життя. Важливу роль у зазначений період у збиранні та поширенні етнографічних знань відіграють університетські наукові товариства в Наддніпрянській Україні: Історичне товариство Нестора-літописця при університеті Св. Володимира, Харківське історико-філологічне товариство (далі – ХІФТ), Історико-філологічне товариство при Новоросійському університеті та Історико-філологічне товариство при Історико-філологічному інституті князя О. Безбородька в Ніжині.

Нашою метою є спроба на основі аналізу різних оцінок етнографічної діяльності ХІФТ, що існують в історіографії, узагальнити роль цього товариства у розвитку етнографії Наддніпрянської України кінця ХІХ – початку ХХ ст.

При розгляді української історіографії етнографічної діяльності ХІФТ скористаємося її поділом на етапи, який зробив сучасний український учений О. Нагірняк, досліджуючи українознавство кінця ХІХ – початку ХХ ст. Він, зокрема, виділяє такі основні етапи:

- 1) українська історіографія кінця ХІХ – початку ХХ ст.;
- 2) історіографія 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст.;
- 3) наукові розроблення українських учених у 30–80-х рр. ХХ ст.;
- 4) сучасний етап української історіографії, що охоплює 90-ті рр. ХХ ст. і перші роки ХХІ ст.¹

Українська історіографія початку ХХ ст. розвивалася в умовах загальної лібералізації російського суспільно-політичного життя та панівних тенденцій у світовій історичній думці². Разом із тим цей період започаткований справді видатними вченими і мислителями³.

Видатний радянський дослідник ХІФТ В. Фрадкін зазначив, що дорадянська історіографія ХІФТ і його установ епізодична, має описовий характер і хронологічно вичерпується першими двадцятьма п'ятьма роками його існування⁴.

Історію утворення та діяльності ХІФТ на початку ХХ ст. висвітлювали у своїх працях М. Сумцов⁵, М. Плевако⁶. Зокре-

ма, М. Сумцов у своїй статті, присвяченій 25-річчю ХІФТ, визначив його як суто українську наукову інституцію, яка зробила немало для розвитку етнографічних досліджень, охарактеризував наукову працю активних співробітників Товариства, насамперед Є. Редіна, Д. Міллера, Д. Багалія в етнографічній сфері, участь організації в різноманітних науково-культурних заходах того часу⁷. Говорячи про місію ХІФТ, М. Сумцов зазначав, що йому випало важке завдання – зіставити у своїй діяльності різні наукові інтереси, які висунув сучасний швидкий прогрес історико-філологічних знань, опікуватися збором архівних матеріалів, їх описом, виданням і опрацюванням, а також збиранням етнографічних матеріалів, розвитком у Товаристві наукових і педагогічних інтересів, збереженням пам'яток старовини⁸.

Д. Багалій та Д. Міллер дотримувалися думки, що виникнення Історико-філологічного товариства при Харківському університеті пов'язане з активізацією історіографічних досліджень українців, їхнім прагненням до вивчення старовини і народності, яке виявилось в розвитку національної самосвідомості на ґрунті вивчення історії українського народу⁹. Характеризуючи діяльність ХІФТ, Д. Багалій підкреслює, що поряд із дослідженнями загального характеру Товариство також вивчало питання, пов'язані з дослідженням історії Слобідської України в різних аспектах. Значна робота була зроблена в царині літературних студій, народної поезії та етнографії. Тут слід відзначити і численні доповіді голови Товариства О. Потебні, реферати і статті М. Сумцова, М. Савинова, В. Харцієва, М. Дринова¹⁰.

Недоліком усіх цих студій початку ХХ ст. є здебільшого їхній мемуарний характер і досить слабкий науковий аналіз.

Особливо цінне дослідження М. Плевако «Історико-філологіческое общество при Харьковском университете»¹¹, у якому зроблено ґрунтовний аналіз етнографічних праць учених ХІФТ зазначеного періоду. Учений зазначає, що діяльність Товариства в галузі українознавства найкраще проявилася в розробленні ним питань місцевої історії, етнографії і української літератури, а також у виданні відомих «Збірників», які містили багато різноманітного матеріалу, особливо фольклорного¹².

Говорячи про розвиток української історіографії в 20–30-і рр. ХХ ст., варто звернути увагу на працю відомого українського історика Д. Дорошенка «Огляд української історіографії»¹³, яка побачила світ у 1923 р. в Празі. Вона дуже цінна насамперед тому, що була першою спробою систематичного аналізу і цілісного висвітлення українознавчої наукової спадщини від найдавніших часів до початку ХХ ст. У своїй праці відомий учений на основі принципу державності у хронологічній послідовності подає аналіз основних етапів розвитку українознавчої науки, характеристику видатних істориків кінця ХІХ – початку ХХ ст., діяльність українських наукових установ того часу¹⁴. Він зазначає, що великою мірою за співучасті професора Д. Багалія в Харкові створено науковий осередок, у якому розробляли питання українознавства: історії, археології, етнографії, мистецтва, філології. Цим центром стало ХІФТ, засноване 1876 р. зусиллями видатного українського вченого професора О. Потебні¹⁵.

Серед учених-репрезентантів періоду 30-х рр. ХІХ ст. варто згадати «Працю київського Українського наукового товариства на тлі наукового життя Наддніпрянщини»¹⁶ О. Гермайзе, де автор охарактеризував значення створення УНТ в Києві в 1907 р. для українознавчої науки, висвітлив діяльність таких наукових установ, як ХІФТ, НІФТ, учених архівних комісій¹⁷. Проте недоліком цієї праці є те, що автор, розкриваючи визначальну роль УНТ, нехтує іншими науковими інституціями і навчальними закладами, що існували тоді, зокрема ХІФТ. Він помилково вважає, які вони майже нічого не зробили для розвитку українознавчих галузей науки і були прислужниками російської імперсько-шовіністичної системи¹⁸.

Російський учений М. Азадовський у книзі «История русской фольклористики»¹⁹ пише, що в Києві наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. значну роль відводили фольклористичним дослідженням. Натомість у Харкові переважали етнографічні інтереси (школа М. Сумцова). Центром наукової діяльності Харкова було Історико-філологічне товариство при Харківському університеті. Учений зазначає, що збірники товариства (тт. 1–20, 1886–1911) містять багатий матеріал з етнографії і фольклору²⁰.

Найбільша роль у дослідженні ХІФТ серед учених цього періоду належить В. Фрадкіну²¹. Він зазначає, що виникнення Історико-філологічного товариства при Харківському університеті зумовлене наявністю великої кількості вчених гуманітарного напрямку, які шукали виходу з тісних університетських аудиторій²². Учений доходить висновку, що все попереднє ознайомлення з науковою спадщиною членів ХІФТ переконує в тому, що висвітлення його багаторічної фольклорно-етнографічної діяльності має стати важливою ланкою у вивченні вітчизняної етнографії кінця ХІХ – початку ХХ ст.²³

Науковець позитивно оцінює ХІІ археологічний з'їзд, який відбувся в Харкові в 1902 році. З ініціативи членів ХІФО було прийнято рішення до відкриття з'їзду одночасно з археологічною організувати етнографічну виставку. На ній було покладено завдання складання й поширення програм, організації і проведення етнографічних експедицій, систематизації колекцій²⁴. В. Фрадкін підкреслює, що етнографічна виставка Харківського з'їзду мала важливе значення для пропаганди історико-етнографічних знань, популяризації етнографічної науки, розвитку музейної справи в Росії. Після завершення роботи з'їзду колекції виставки перейшли у власність ХІФО. А вже в 1905 році етнографічний музей ХІФО почав функціонувати. З цього часу при музеї почали створювати архів і бібліотеку, у каталозі якої налічувалося до півтисячі томів спеціальних етнографічних видань²⁵.

Таким чином, В. Фрадкін, досліджуючи внесок ХІФТ у розвиток української етнографії, робить висновок, що історія ХІФТ – це яскравий приклад колективного співробітництва прогресивно налаштованої російської і української інтелігенції – учених, викладачів гімназій, народних учителів, лікарів, які об'єднали зусилля з метою всебічного вивчення духовної і матеріальної культури населення Слобожанщини²⁶. Окрім того, популяризація і пропаганда етнографічних знань, розроблення і поширення етнографічних програм, видання збірників фольклорно-етнографічних матеріалів, створення Етнографічного музею, розширення та зміцнення російсько-українських та міжнародних зв'язків, постійне піклування про підготовку висококваліфікованих

кадрів етнографів і фольклористів – усе це стало яскравою сторінкою в історії розвитку етнографічної науки в Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст.²⁷

У «Радянській історичній енциклопедії»²⁸ ХІФТ охарактеризовано як товариство, яке досліджувало історію, археологію і етнографію Лівобережної України, особливо Слобідської, українську філологію, здійснювало охорону пам'яток культури, вело велику науково-просвітницьку та краєзнавчу роботу.²⁹

Радянські дослідження української етнографії, починаючи з 60-х рр. ХХ ст., характеризуються значною активізацією наукових пошуків, оскільки в цей час після сталінських репресій поступово відроджується українська етнографічна наука.³⁰ Єдиним недоліком тогочасних студій був вплив марксистської методології з її трактуванням подій, явищ, процесів у дещо суб'єктивно-неправдивому відтінку.

У цьому контексті варто згадати статтю В. Сарбея «Харківське історико-філологічне товариство та його вклад в історіографію України»³¹. Історик зазначає, що саме друга половина 80-х та 90-і роки ХІХ ст. стали періодом найінтенсивнішої діяльності ХІФТ. Проте період деякого піднесення творчо-дослідницької діяльності ХІФТ був нетривалим. У 1902 році йому довелося взяти участь у ХІІ археологічному з'їзді, який відбувався в Харкові. На відміну від В. Фрадкіна, В. Сарбей вважає, що коли не брати до уваги невеликого реферату Д. Багалія про заснування м. Харкова, а також оглядів документальних матеріалів архівосховищ, то історія України не була представлена в тематиці доповідей на з'їзді.³²

До певної міри така оцінка вченого незрозуміла, оскільки попередні дослідники ХІФТ, у тому числі В. Фрадкін, давали позитивну характеристику ХІІ археологічному з'їзду як свого роду каталізатору етнографічних та історичних досліджень в Україні. До того ж В. Сарбей робить висновок, що в ХХ ст. ХІФТ щоразу більше схилялося до занепаду, чому сприяв також загальний кризовий стан науки.³³

Розпад Радянського Союзу та проголошення України незалежною державою заклали основи якісно нового етапу розвитку української етнографії. Це дає змогу по-новому, без марксистських стереотипів досліджувати й трактувати розвиток

етнографії в Україні, зокрема на рубежі ХІХ–ХХ ст.

Діяльність ХІФТ спробував узагальнити харківський учений В. Назаренко³⁴. Дослідник вважає, що головна заслуга ХІФТ – це збирання та вивчення українського фольклору. Його діяльність у складних умовах російської дійсності була подвигом. Товариство боролось за утвердження суверенного права українського народу на свою культуру, а об'єктивно – і на суверенітет України³⁵. В. Назаренко робить висновок, що, вивчаючи фольклор і етнографію Слобожанщини, Товариство відтворювало історію краю і зробило великий внесок у вивчення історії культури України. Воно заповнило головний проміжок у створенні історії культури українського народу і вперше розкрило світові багаті художні цінності великого регіону України – Слобожанщини³⁶. Заслуга В. Назаренка в тому, що він ґрунтовно проаналізував організаційну структуру ХІФТ, працю її відділів, висвітлив його роль у дослідженні української етнографії, фольклористики, археології, літературознавства.

Сучасна дослідниця О. Медалеєва³⁷, вивчаючи роль Історичних наукових товариств в українському національному відродженні, зазначає, що краєзнавчі студії в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст. були складником наукових досліджень членів наукових товариств. Їхні результати стали органічною частиною вітчизняної історичної науки. Членам товариств вдалося зібрати, упорядкувати, проаналізувати й опублікувати унікальний матеріал з регіональної історії України. Аналіз результатів фольклорно-етнографічної роботи членів товариств дає підстави стверджувати, що вона сприяла дослідженню історичного процесу в регіональному розрізі, підтримувала в українському суспільстві інтерес до культури, мови, традицій українського народу, а отже, мала величезне значення для становлення українського краєзнавства. Історичне товариство Нестора-літописця, ХІФТ, Історико-філологічне товариство при Новоросійському університеті в зазначений період були своєрідними центрами регіональних досліджень і організаторами краєзнавчого руху в Україні³⁸.

Таким чином, незважаючи на складність та неоднорідність умов, у яких перебувала

етнографічна наука від початку ХХ ст. і до сьогодні, на багатовекторність етапів її становлення, занепаду, відродження, більшість учених позитивно оцінила внесок ХІФТ у розвиток української етнографії. Учені, репрезентанти дорадянської школи, зокрема Д. Багалій, Д. Міллер, М. Сумцов, М. Плевако, першими намагалися оцінити вклад ХІФТ в етнографію. Вони відзначили великий внесок Товариства в розвиток етнографічних досліджень місцевого краю. У 20-х рр. ХХ ст., уже в Радянській Україні, у річці процесу українізації етнографічним дослідженням також приділяли значну увагу. У цьому контексті актуальна вже згадувана праця О. Гермайзе, де автор, проте, недооцінює етнографічну діяльність ХІФТ. Із середини 30-х і до 60-х рр. ХХ ст. в українській етнографічній науці триває доба стагнації через панування сталінського тоталітарного режиму в державі. Проте вже із 60-х рр. ХХ ст. ситуація змінюється на краще. Дослідник В. Фрадкін високо оцінює внесок ХІФТ у розвиток, збирання та поширення етнографічних знань в Україні. Російський учений М. Азадовський підкреслює примат етнографічних досліджень ХІФТ. Досліджує ХІФТ і відомий радянський та український історик В. Сарбей, хоча його погляди з поглядами В. Фрадкіна дещо не збігаються. Так, В. Сарбей недооцінює роль ХІІ археологічного з'їзду, проте він також підкреслює значний внесок ХІФТ у розвиток української етнографії. Дослідники незалежної України, зокрема В. Назаренко, О. Медалеєва, у своїх дослідженнях роблять висновок про значний внесок ХІФТ у розвиток історії краю, культури, краєзнавства, етнографії.

Отже, можна стверджувати, що ХІФТ стало творцем однієї з важливих сторінок української національної етнографії.

- ¹ *Нагірняк О.* Нариси з історії українознавства у Наддніпрянській Україні (остання чверть ХІХ ст. – 1917 р.). – К., 2007. – С. 37.
- ² *Стельмах С.* Історична думка в Україні ХІХ – початку ХХ століття. – К., 1997. – С. 148.
- ³ *Нагірняк О.* Зазнач. праця. – С. 38.
- ⁴ *Фрадкін В.* Харьковское историко-филологическое общество (1877–1919 г.) // История и историки 1979. – М., 1982. – С. 223.
- ⁵ *Сумцов Н.* Двадцатипятилетие историко-филологического общества при императорском Харьковском университете // Сборник ХИФО. – 1905. – Т. 14.
- ⁶ *Плевако М.* Историко-филологическое общество при императорском Харьковском университете // Украинская жизнь. – М., 1915. – № 11–12.
- ⁷ *Сумцов Н.* Зазнач. праця. – С. 17–18.
- ⁸ *Плевако М.* Зазнач. праця. – С. 56.
- ⁹ *Багалей Д., Миллер Д.* История города Харькова за 250 лет его существования. – 1912. – Т. 2, X. – С. 631.
- ¹⁰ Там само. – С. 632.
- ¹¹ *Плевако М.* Зазнач. праця.
- ¹² Там само. – С. 68.
- ¹³ *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. – К., 1996.
- ¹⁴ *Нагірняк О.* Зазнач. праця. – С. 64.
- ¹⁵ *Дорошенко Д.* Зазнач. праця. – С. 168–169.
- ¹⁶ *Гермайзе О.* Праця Українського наукового товариства на тлі наукового життя Наддніпрянської України // Україна. – 1929. – Кн. 32.
- ¹⁷ Там само. – С. 31–37.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ *Азадовский М.* История русской фольклористики. – М., 1963. – Т. 2.
- ²⁰ Там само. – С. 293.
- ²¹ *Фрадкин В.* Фольклорно-этнографическая деятельность харьковского историко-филологического общества, 1877–1919 гг.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Ленинград, 1973.
- ²² *Фрадкин В.* Харьковское историко-филологическое общество (1877–1919 г.). – С. 224.
- ²³ *Фрадкин В.* До історії створення і діяльності етнографічного музею ХІФТ // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. – X., 1993. – Т. 1. – С. 6.
- ²⁴ *Фрадкин В.* Фольклорно-этнографическая деятельность... – С. 14.
- ²⁵ *Фрадкин В.* Харьковское историко-филологическое общество (1877–1919 г.). – С. 235.
- ²⁶ Там само. – С. 241.
- ²⁷ *Фрадкин В.* Фольклорно-этнографическая деятельность... – С. 18.
- ²⁸ Советская историческая энциклопедия. – М., 1974. – Т. 15.
- ²⁹ Там само. – С. 542.
- ³⁰ *Горленко В.* Історіографія української етнографії та деякі принципові засади її розробки // Матеріали до української етнології. – К., 1995. – Вип. 1 (4). – С. 22.
- ³¹ *Сарбей В.* Харківське історико-філологічне товариство та його вклад в історіографію України // УІЖ. – 1977. – № 12.
- ³² Там само. – С. 102.
- ³³ Там само. – С. 102.

- ³⁴ *Назаренко В.* Харьковское историко-филологическое общество // Вопросы литературоведения. – 1999.
- ³⁵ Там само. – С. 133.
- ³⁶ Там само. – С. 134.
- ³⁷ *Медалєєва О.* Роль університетських історичних наукових товариств України в українському національному відродженні (ост. третина ХІХ ст. – 1917 р.) : Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2005.
- ³⁸ Там само. – С. 11.